

STUDII

Emoțiile în viața socială. Rușinea și vinovăția în spațiul public postcomunist din România

Septimiu Chelcea

Universitatea din București

În acest articol prezint unele aspecte ale vieții sociale din România postdecembristă care susțin teza că emoțiile își au originea în relațiile sociale. Voi aduce argumente teoretice și dovezi empirice în sprijinul ipotezei că rușinea și vinovăția sunt emoții sociale distincte, corelate organic. Propun, de asemenea, o „tipologie psihosociologică a rușinii” și avansează ideea reconceptualizării teoriei „spirala tăcerii”. Mai atrag atenția asupra alienării „proletariatului emoțional” în condițiile extinderii „muncii emoționale” în societățile moderne. Pe baza postulatului că înainte de a fi sapiens, Homo a fost sentiens și că în timp real emoțiile sunt primordiale, se formulează câteva cerințe pentru cercetarea vieții sociale și pentru acțiunea socială.

În urmă cu 70 de ani, cel care va deveni figura emblematică a psihologiei ieșene și românești, Vasile Pavelcu, publica în *Analele de psihologie* studiul „Funcția afectivității”, în care arăta că „majoritatea sentimentelor sunt de origine socială [...]. Astfel, cunoașterea altora [...] este un act prin excelență afectiv” (Pavelcu, 1936/1999, 172).

Emoțiile – o construcție socială

Ideea că emoțiile¹ sunt de natură socială, că își au originea în relațiile sociale este astăzi larg acceptată în psihosociologie. Nimeni nu se îndoiește că emoțiile sunt reglate de constrângerile sociale, de valorile

și normele sociale. Este larg împărtășită și conceptualizarea emoțiilor ca răspunsuri la evenimentele (întâmplările) și entitățile sociale. Emoțiile sunt sociale și în alt sens, așa cum voi încerca să arăt în continuare.

În tratatul de psihologie socială sociologică, editat de Morris Rosenberg și Ralph H. Turner (*Social Psychology. Sociological Perspectives*, 1981), Steven L. Gordon afirmă: „Viața socială produce dimensiunile emergente ale emoțiilor, care rezistă reducerii ca proprietăți inerente organismului uman” (Gordon, 1981, 563).

Care sunt dimensiunile sociale ale emoțiilor ce transcend nivelurile fiziologic și psihologic? Steven L. Gordon le prezintă în următoarea succesiune: originea, cadrul temporal, structura și schimbarea. Voi încerca să exemplific aceste dimensiuni,

referindu-mă la viața socială din România de după decembrie 1989.

Originea. Într-o lucrare mai veche a sociologului englez Thomas H. Marshall (1936), comentată elogios de Jack M. Barbalet (2001, 71) în capitolul intitulat „Clasa și resentimentul”, se arată că „Structura relațiilor sociale este importantă pentru că ea determină nivelul resentimentelor de clasă. Nivelul resentimentelor de clasă este important pentru că el determină nivelul conflictelor de clasă. De aici rezultă că emoțiile au atât o bază în relațiile sociale, cât și o eficacitate socială în schimbarea acestor relații”.

Resentimentele și invidia domină societatea postcomunistă din România. În limba germană există un termen intraductibil printr-un singur cuvânt, *Schadenfreude* (*Schaden*, pagubă + *Freude*, bucurie). Emoția ca atare – o combinație de invidie și bucurie generată de necazul altuia (Oatley și Jenkins, 1996, 88) – se întâlnește, cel puțin, în cultura europeană și nord-americană. În cultura română, *Schadenfreude* semnifică emoția trăită de o persoană când „moare și capra vecinului”. În România postdecembristă această emoție pare a fi larg diseminată.

Încadrarea temporală. Ca procese psihosociale, emoțiile se desfășoară în timp. Societatea este cea care le măsoară. Durerea sufletească, deznădejdea, tristețea, invidia, rușinea, vinovăția se prelungesc sau „își scurtează viața” după cum dictează societatea. În de acum celebrul *Apel către lichele*, Gabriel Liiceanu cerea foștilor nomenclaturiști să se retragă din prim-planul vieții publice – semn că le-ar fi rușine. Cât timp să fie stăpâniți de o astfel de emoție? Toată viața?

Unii nu au trăit nici o clipă această emoție, alții zile, luni sau ani. Tot ce are un început are și un sfârșit. Nici debutul emoțiilor, nici diluarea sau dispariția lor nu depind numai de factorii fiziologici, importanți, firește, dar nu determinanți. Societatea impune încadrarea temporală a

emoțiilor, chiar dacă există o mare variabilitate individuală în trăirea emoțiilor.

Structura. Emoțiile sociale au o structură, se desfășoară după un scenariu impus de societate, uneori diferit de la o cultură la alta. O întâmplare relatată într-un raport de cercetare (Jderu, 2006) relevă diferențele culturale în întărirea emoției de rușine. La Șantierul Naval de la 2 Mai, cumpărat de firma sud-coreană Daewoo, un muncitor a fost surprins când încerca să fure o canistră de benzină. S-a hotărât sancționarea lui. Liderul sindical a propus să fie afișată în perimetrul șantierului fotografia hoțului. „Ce, vreți să se sinucidă de rușine?!” – a fost replica patronului sud-corean.

Emoțiile sunt – după Steven L. Gordon (1981, 566) – „patternuri construite social de senzații, gesturi expresive și judecăți culturale (*cultural meanings*) organizate în jurul relațiilor cu obiectele sociale și cu alte persoane”.

„Lacrima lui Traian Băsescu” în fața națiunii la anunțarea hotărârii că va candida din partea alianței D.A. în alegerile electorale din 2004 la funcția de Președinte al României, dată fiind starea de sănătate a celui pe care Alianța D.A. îl desemnase inițial (Theodor Stolojan, propus de PNL) nu se încadra în pattern-ul emoției impus social. Din această cauză, puțini cetățeni au crezut că în acel moment Traian Băsescu era îndurerat, că trăia cu adevărat o emoție de compasiune intensă. De altfel, după victoria în alegeri a Alianței D.A., Theodor Stolojan a fost numit consilier prezidențial.

Nici „zâmbetul lui Iliescu” pe care îl afișa larg în public pe vremea când era Președinte al României nu era expresia unei bucurii autentice. Pe Ion Iliescu l-a trădat medicul francez Guillaume-Benjamin Duchenne (1862), care a observat că zâmbetul unei bucurii adevărate necesită contractia concomitentă a mușchilor marele zigomatic (din jurul gurii) și orbicularis oculi. Mușchiul marele zigomatic poate fi activat voluntar, în timp ce orbicularis oculi nu. Oricât ar contracta cineva în mod voluntar marele zigotic, dacă involuntar nu este

activat și orbicularis oculi nu rezultă că acel cineva ar trăi „dulcile emoții ale suflului” – cum spunea Guillaume-Benjamin Duchenne (*apud* Damasio, 1994/2005, 170). Zece ani mai târziu, Charles Darwin a folosit din plin observațiile medicului francez în *Expresia emoțiilor la om și animale* (1872).

Dacă avem în vedere emoția de rușine, care – așa cum remarca Thomas J. Scheff (1990) – nu implică doar o evaluare a selfului, doar reflectarea selfului în interacțiunea cu alții, ci și comportamente verbale și nonverbale, retragerea din spațiul public, vom constata că acest sentiment, ca și altele, precum gelozia, recunoștința, mândria, invidia etc. sunt o construcție socială.

Schimbarea. Emoțiile au viață. Nu de mult a apărut o foarte incitantă carte cu

titlul *The Social Life of Emotions*, coordonată de Larissa Z. Tiedens și Colin Wayne Leach (2004), centrată pe ideea că înțelegerea emoțiilor este necesară pentru înțelegerea experiențelor și comportamentelor sociale în măsura în care ele dau lumii un sens (*meaning*).

Modificarea stărilor afective constituie un răspuns la schimbarea relațiilor sociale, la schimbarea socială, în general. Referitor la același comportament, de la rușine se poate trece la mândrie. Lory Britt și David Heise (2000, 252) au analizat „cum convertesc mișcările sociale rușinea și singurătatea în mândrie și solidaritate”. Au luat în discuție situația homosexualilor, considerând că participarea la acțiuni colective generează mândrie și solidaritate (figura 1).

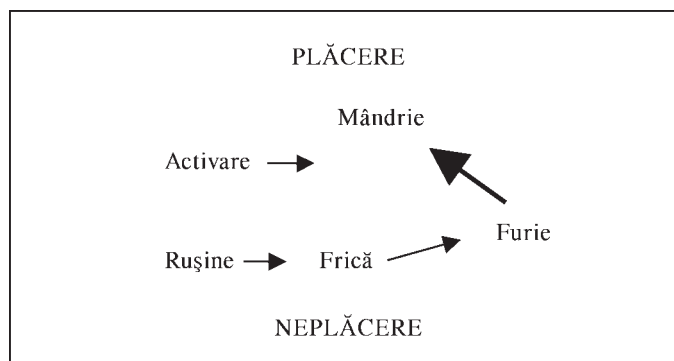

Figura 1. *Transformări emoționale în identitatea politică (după Britt și Heise, 2000, 265)*

Problema poate fi pusă și altfel: cum se trece de la mândrie la rușine și vinovăție. Mândria de a fi fost „erou al muncii socialiste” se poate transforma astăzi în rușinea sau vinovăția de a fi contribuit la edificarea „societății comuniste”?! Cei 3,5-4 milioane de membri ai Partidului Comunist Român – câți existau în decembrie 1989 – se simt vinovați că au făcut parte dintr-un partid care a comis crime chiar în rândurile celor pe care pretindea că îi reprezintă?

Să ne gândim la cele 150 000 de persoane arestate, dintre care majoritatea țărani, sau

la cele 20 000 de persoane decedate în închisoare (vezi ediția de colecție a *Jurnalului Național* din 21 august 2006), sau la cele 400 de victime ale evenimentelor din decembrie '89 (cei care au fost uciși înainte de fuga lui Ceaușescu).

Putem vorbi de o vină colectivă a membrilor PCR și a familiilor lor? Modul cum se produc schimbările polare ale emoțiilor cetățenilor din România ar constitui o temă de cercetare psihosociologică de mare actualitate. La fel, studiul distincției dintre vina individuală și vina colectivă (Branscombe

și Doosje, 2004), ca și dintre vina morală și vina legală, sancționată de *Codul Penal* (Teodorescu, 2006, 1).

Clasificarea emoțiilor : emoții primare și emoții secundare

În împrejurări diferite, oamenii trăiesc și exprimă aproximativ 100 de emoții distincte (Turner și Stets, 2005, 20). Estimarea numărului emoțiilor întâmpină dificultăți aproape insurmontabile în acest moment, când nu există un tablou complet al culturilor lumii și un atlas lingvistic pe plan mondial. Nimeni nu se îndoieste însă de paleta extrem de largă a emoțiilor, astfel că încercarea de clasificare a acestora constituie o preocupare constantă a psihologilor și sociologilor.

Datele cercetărilor recente (Ekman, 1973, 1992 ; Ekman și Friesen, 1971, 1975, 1976 ; Ekman și Rosenberg, 1997) susțin teza universalității emoțiilor formulată în 1872 de Charles Darwin. Unele expresii ale emoțiilor sunt vestigii ale vechilor comportamente programate genetic (de exemplu, deschiderea gurii și expunerea dinților în cazul furiei). Astfel de emoții sunt considerate „emoții primare”.

Numărul emoțiilor primare este limitat : bucuria (*happiness*), frica (*fear*), furia (*anger*), tristețea (*sadness*), surpriza (*surprise*) și dezgustul (*disgust*). La aceste șase emoții, larg recunoscute de către cercetători ca fiind primare, s-au mai adăugat : disprețul (*contempt*), de către Paul Ekman și Wallace V. Friesen (1996) ; anticiparea (*anticipation*) și acceptarea (*acceptance*), de către Robert Plutchik (1980) ; rușinea (*shame*) și vinovăția (*guilt*), de către Robert N. Emde (1980) și Carroll E. Izard (1977/1992). Alți autori au redus numărul emoțiilor primare (de exemplu, Strufe, 1979 ; Kemper, 1987) sau au înlocuit una sau mai multe emoții din lista inițială a celor șase

emoții propusă de către Paul Ekman și Wallace V. Friesen (1971). Seymour Epstein (1984), de exemplu, consideră că emoțiile primare sunt : plăcerea (*joy*), iubirea (*love*), furia (*anger*) și tristețea (*sadness*).

Exemplele ar putea fi multiplicare, dar și așa ele ilustrează foarte convingător neconcordanța punctelor de vedere asupra a ceea ce se înțelege prin termenul de „emoții primare”. Cititorul interesat poate consulta tabelele cuprinzând exemplele reprezentative de clasificări ale emoțiilor primare din lucrarea *The Sociology of Emotions* de Jonathan H. Turner și Jean E. Stets (2005, 14-16). Aici și acum interesează faptul că autori reputeți, precum Carroll E. Izard, consideră rușinea și vinovăția emoții primare.

Pentru a putea spune dacă rușinea și vinovăția sunt sau nu emoții primare, să aplicăm grila propusă de Paul Ekman (1992), conform căreia emoțiile primare : 1) sunt prezente și la primare ; 2) au răspunsuri fiziologice distinctive ; 3) au antecedente universale distinctive ; 4) arată coerență în expresia răspunsurilor ; 5) apar rapid (*are quick in their onset*) ; 6) sunt de scurtă durată ; 7) generează o evaluare automată (nu deliberată) a stimulilor ; 8) sunt trăite ca evenimente ale selfului, dincolo de controlul deplin al lor (*apud* Turner și Stets, 2005, 13). Trebuie să acceptăm că emoțiile care ne interesează (rușinea și vinovăția) nu fac parte din categoria emoțiilor de bază : sunt emoții secundare.

În literatura de specialitate (vezi Turner și Stets, 2005, 13-18) este prezentată și discutată, în primul rând, clasificarea emoțiilor secundare propusă de Robert Plutchik (1962, 1980, 2002). Acesta consideră că există opt emoții primare : acceptarea (*acceptance*), surpriza (*surprise*), frica (*fear*), tristețea (*sorrow*), dezgustul (*disgust*), anticiparea (*expectancy*), furia (*anger*) și bucuria (*joy*). Din combinarea lor ar rezulta toate celelalte emoții (figura 2).

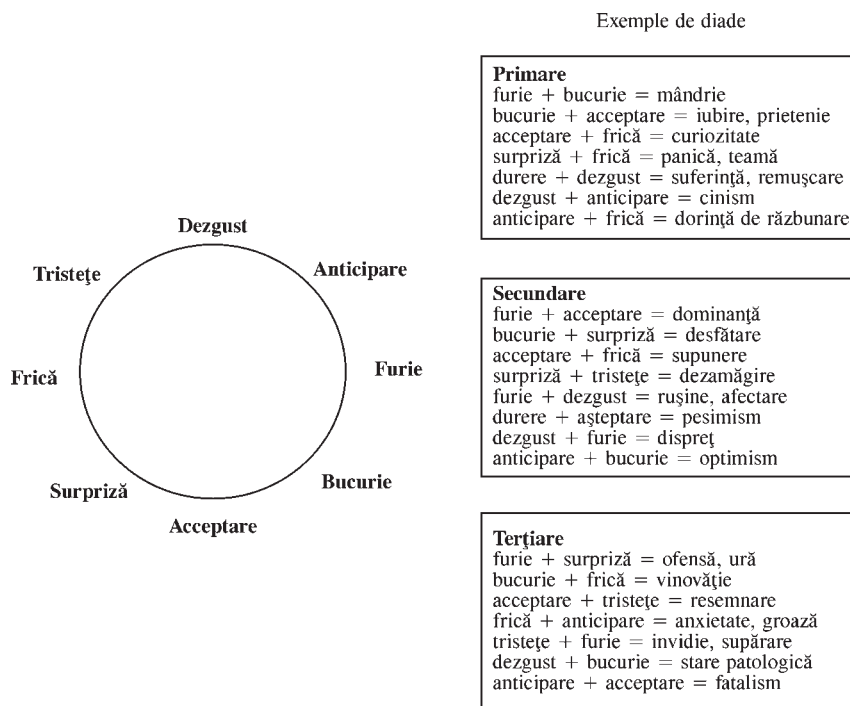

Figura 2. Modelul emoțiilor propus de Robert Plutchik (după Turner și Stets, 2005, 17)

Conform modelului emoțiilor imaginat de sociologul Robert Plutchik, emoțiile similare sunt plasate pe circumferință până la 90 de grade unele de cealaltă, emoțiile disimilare la 90-180 de grade, iar cele care nu sunt nici similare, nici disimilare se poziționează exact la 90 de grade. Din combinarea două câte două a emoțiilor primare, în funcție de poziționarea lor pe circumferință apar „diadele primare” (când emoțiile primare sunt adiacente), „diadele secundare” (când emoțiile primare sunt în unghi de 90 de grade) și „diadele terțiare” (când emoțiile primare sunt la mai mult de 90 de grade). „Roata emoțiilor”, învârtindu-se de la dreapta la stânga, generează –ca diadă primară – cinism (dezgust + așteptare), ca diadă secundară – dispreț (dezgust + furie), ca diadă terțiară – stare patologică (dezgust + plăcere). Roata emoțiilor arată că rușinea rezultă din diada secundară (dezgust + frică) și vinovăția din diada terțiară (plăcere + frică).

Oricât ar fi de seducător prin simetrie, modelul emoțiilor imaginat de Robert Plutchik nu este, în fond, decât o transpunere ingenioasă a modelului tricromatic al percepției culorilor propus în 1802 de Thomas Young și definitivat de Hermann von Helmholtz (1857). „Modelul Young-Helmholtz”, bazat pe supoziția existenței a trei tipuri de celule receptoare (conuri) în retină, ia în considerare trei culori de bază (roșu, verde și albastru). Din combinarea acestor culori ar rezulta întreaga paletă cromatică.

Față de teoria lui Robert Plutchik s-au ridicat numeroase obiecții din partea psihosociologilor construcționiști. Din punctul meu de vedere, această teorie are un caracter reduționist, încercând să explice socialul (emoțiile) prin factori biologici (modelul tricromatic).

Și alți sociologi reputați – de exemplu, Theodore Kemper (1987), Jonathan Turner (1999) – au propus taxonomii ale emoțiilor secundare. Problema rămâne deschisă cercetărilor.

Clasificarea emoțiilor în primare și secundare, foarte răspândită în prezent, nu a fost scutită de critici. Mai mult, unii specialiști reputați, precum Paul Ekman și J.R. Davidson (1994) – citați de Julia T. Wood (2004, 185) – consideră inutilă această clasificare.

Rușinea și vinovăția : două etichete sau două emoții distincte ?

Rușinea și vinovăția sunt emoții definitorii pentru om : numai *homo sapiens sapiens* are „conștiință de sine” și numai la nivel uman „sinele evaluează sinele” (*the self evaluating the self*). Aceste emoții au rol important atât în ceea ce privește comportamentul personal, cât și în funcționarea relațiilor interpersonale.

Legenda biblică spune că, mâncând din roadele „pomului cunoștinței binelui și răului”, Adam și Eva și-au dat seama că sunt goi („li s-au deschis ochii”) și s-au rușinat. Izgonirea din Eden a fost o urmare a păcatului (vinovăției) de a fi încălcat porunca lui Dumnezeu. Așadar, vinovăția și rușinea ar însoți dintru început viața omului pe pământ.

Rușinea și vinovăția au intrat în câmpul de cercetare psihosociologică chiar din momentul nașterii preocupărilor științifice de analiză a comportamentului indivizilor în context social. Charles Darwin – considerat de către unii istorici ai științei ca fondator al psihosociologiei² (Farr, 1996) – descrie în *Expresia emoțiilor la om și animale* (1872/1967, 150-151, 191-192) atât vinovăția, cât și rușinea ca urmări ale încălcării legilor morale și regulilor convenționale.

Chiar în prima carte în care sintagma „psihologie socială” apare înscrisă pe copertă – este vorba de *An Introduction to Social Psychology* de William McDougall (1908, 145) – între alte emoții (admirația, gratitudinea, disprețul, invidia, reproșul, gelozia, resentimentul) este analizată și rușinea.

Numeroși cercetători (Davitz, 1969 ; Damon, 1988 ; Eisenberg, 1980, 2000 ;

Harris, 1989 ; Schulman și Mekler, 1985 ș.a.) nu fac distincție între cele două emoții, incluzându-le nediferențiat în categoria „emoțiilor morale”. Așa se explică de ce în lucrările de referință, de exemplu în *The Blackwell Encyclopedia of Social Psychology*, editată de Anthony S.R. Manstead și Mils Hewstone (1995/1996), termenilor „rușine” și „vinovăție” nu li se acordă intrări distincte, fiind tratați împreună (Parrott, 1995/1996, 284). Alți specialiști, la fel de numeroși (Benedict, 1946 ; Darwin, 1872 ; Ghem și Scherer, 1988 ; Lester, 1998 ; Lewis, 1971 ; Lewis, 1990, 1998 ; Tangney et al., 1994, 1996, ș.a.), abordează cele două emoții ca entități de sine stătătoare.

Așa cum atrag atenția June Price Tannegney și Ronda L. Dearing (2002, 11), „cercețările recente au identificat diferențe importante între aceste două sentimente strâns legate între ele, diferențe care au implicații profunde pentru adaptarea psihologică și pentru comportamentul social”. Să ne reamintim în acest context și „roata emoțiilor” imaginată de Robert Plutchik : rușinea rezultă dintr-o diadă secundară, spre deosebire de emoția de vinovăție care apare dintr-o diadă terțiară.

Distincția public/privat : rușine vs. vinovăție. Profesoara de antropologie de la Universitatea Columbia (New York), Ruth Benedict (1887-1948), considera că anumite situații conduc la emoția de rușine, în timp ce alte situații generează emoția de vinovăție. Conform observațiilor lui Ruth Benedict, rușinea este legată de expunerea publică, în timp ce vinovăția este un sentiment mai „privat”, determinat de examinarea intimă a propriilor comportamente în discordanță cu propriile norme și valori.

Lucrarea *The Chrysanthemum and the Sword : Patterns of Japanese Culture* lui Ruth Benedict (1946) a fost tradusă după doi ani de la apariție în limba japoneză și a stârnit protestul oamenilor de știință niponi (Doi, 1973 ; Mikisaburo, 1971 ; Sakuta, 1967), care au interpretat eticheta „cultură a rușinii” (*shame culture*) ca fiind peiorativă, de natură să arate superioritatea culturii occidentale. Și în Vest, unii specialiști – de

exemplu, Kai Dramer (1981) – au denunțat juxtapunerea „culturii rușinii” și „culturii vinovăției” ca fiind, „în cazul cel mai bun, irelevantă pentru japonezii contemporani și, în cazul cel mai rău, ca șovinism etnocentric” (cf. Creighton, 1990, 279), clamând că distincția dintre „cultură a rușinii” și „cultură a vinovăției” este intercultural inacceptabilă (Dramer, 1981, 8).

Millie R. Creighton (1990, 281) apreciază că obiecțiile aduse teoriei lui Ruth Benedict sunt irelevante, dat fiind faptul că antropologul american nu a susținut, ceea ce unii critici îi reproșează – de exemplu, Takeo Doi (1973, 53) –, anume că în cultura japoneză ar exista „monopolul rușinii, sentiment necunoscut în societățile vestice”. Ruth Benedict a subliniat chiar că în culturile vinovăției, cum este cea americană, „indivizii suferă adițional sentimentul de rușine” (Benedict, 1946, 222, *apud* Creighton, *ibidem*). A susținut, ceea ce poate fi acceptat, că în anumite culturi, cum este cultura niponă, rușinea are un rol mai important în sancționarea comportamentelor decât în alte culturi (în speță, în cultura americană).

Dincolo de disputele mai mult sau mai puțin conjuncturale, legate de înfrângerea Japoniei în cel de-al doilea război mondial, rămâne de necontestat faptul că, alături de Sigmund Freud (1895), Georg Simmel (1904), Charles H. Cooley (1909), Norbert Elias (1936) și Abraham Kardiner (1939), Ruth Benedict este unul dintre pionierii cercetărilor rușinii și vinovăției ca emoții sociale. Mai aproape de zilele noastre cele două sentimente au fost analizate de filosofi, sociologi, antropologi sau psihosociologi de primă mărime precum Helen Lynd (1958), Erving Goffman (1967), Helen Block Lewis (1971), Richard Sennett și Jonathan Cobb

(1973), T.L. Ghem și K.R. Scherer (1988), Thomas J. Scheff (1988, 2000), Millie R. Creighton (1990), David Lester (1998), June Price Tangney și Ronda L. Dearing (2002) ș.a.

S-ar putea spune, în viziunea lui Ruth Benedict, că rușinea apare ca urmare a dezaprobarii de către alții, în spațiul public, iar vinovăția ca urmare a dezaprobarii de către noi înșine, în spațiul privat. În acest sens se pronunță și David Lester (1998, 535) care este de părere că „rușinea implică imposibilitatea de a-i privi în față pe alții din cauza acțiunilor proprii. Vinovăția implică internalizarea regulilor morale ale societății”. Conform autorului citat anterior, persoanele trăiesc sentimentul rușinii când faptele lor care transgresează normele sociale sunt cunoscute de ceilalți, spre deosebire de vinovăție – sentiment pe care îl trăiești chiar dacă nimeni nu cunoaște faptele pe care le-ai săvârșit. Vinovăția o remediezi prin confesiune și penitență; rușinea nu. Adesea, vinovăția încurajează empatia și motivează comportamentul prosocial (Tangney, 1991).

Cercetările realizate de R.C. Johnson și colaboratorii (1987) au condus la concluzia că vinovăția și rușinea pot fi măsurate separat: s-a descoperit că rușinea, nu însă și vinovăția, este asociată cu un scor mare la scala pentru măsurarea nevrozismului (*neuroticism*-ului).

Într-un studiu din 1994, June Price Tangney, D.E. Marschall, K. Rosenberg, D.H. Barlow și P.E. Wagner au cerut unui număr de câteva sute de copii și de adulți să descrie întâmplările recente în care au simțit sentimentele de rușine, vinovăție sau mândrie. Rezultatele infirmă ipoteza public/privat în geneza diferențiată a celor două sentimente (tabelul 1).

Tabelul 1. *Experiențele „solitare” ale rușinii, vinovăției și mândriei, în procente*

	Copii	Adulți
Rușine	17,2	16,5
Vinovăție	14,9	22,5
Mândrie	33,8	25,5

Sursă: după Tangney și Dearing, 2002, 15.

Se observă că atât rușinea, cât și vinovăția pot apărea în condiții solitare, deopotrivă la copii și la adulți. Într-un alt studiu, utilizând același model de investigare (relatarea experienței trăite), June Price Tangney *et al.* (1996) nu au găsit dovezi în sprijinul distincției public/privat în ceea ce privește contextul social al apariției rușinii, pe de o parte, și vinovăției, pe de altă parte. În acest studiu au fost incluși numai adulți. S-a constatat chiar că narațiunile referitoare la apariția emoției de rușine în absența altor persoane care să observe respectivele comportamente prevalează față de narațiunile despre vinovăție, emoție trăită solitar (18,2% față de 10,4%). Filosoful stoic grec Cleanthes (331-232 î.e.n.) se pare că avea dreptate când spunea *Turpe est turpe, sive videatur, sive non videatur* („Ceea ce este rușinos este rușinos fie că se vede, fie că nu se vede” – trad. rom. Munteanu și Munteanu, 1996, 311).

Dacă rușinea și vinovăția nu diferă în termenii gradului de expunere publică – și-au pus întrebarea June Price Tagney și colaboratorii săi (1994) –, nu cumva diferă în termenii tipului de transgresiune sau de nerespectare a normelor sociale? În relațiile despre situațiile care au provocat rușinea și, respectiv, vinovăția, a apărut tendința de a asocia rușinea mai degrabă cu unele comportamente decât cu vinovăția (de exemplu, a purta o anumită vestimentație) și alte comportamente mai degrabă cu vinovăția decât cu rușinea (de exemplu, eșecul școlar sau profesional). Totuși, unul și același tip de comportament era asociat de către unele persoane investigate (copii și adulți) rușinii și de către alte persoane vinovăției.

Așadar, conform cercetărilor conduse de June Price Tangney, rușinea și vinovăția nu diferă semnificativ nici în funcție de context (public/privat), nici în funcție de tipul de comportament performat. Atunci, prin ce se disting cele două sentimente?

Focalizarea pe self/focalizarea pe actele comportamentale : rușine vs. vinovăție. Helen Block Lewis (1971) a emis teza că rușinea și

vinovăția diferă în ceea ce privește focalizarea pe self vs focalizarea pe comportament. Reconceptualizarea celor două emoții propusă de profesoara de psihologie clinică de la Universitatea Yale (SUA) marchează un progres semnificativ în studiul concret al rușinii și vinovăției. Într-adevăr, experiențele fenomenologice sunt foarte diferite când spunem „Sunt un laș”, comparativ cu „Am tăcut ca un laș” : în primul caz ne centram pe self, în cel de-al doilea caz pe comportament. Helen Block Lewis (1971, 30) este de părere că „Experiența rușinii este direcționată asupra selfului, care se află în centrul evaluării. În cazul vinovăției, selful nu reprezintă obiectul principal al evaluării negative, ci lucru pe care l-ai făcut sau nu. În vinovăție, selful este evaluat negativ în conexiune cu ce ai făcut, dar selful nu este el însuși în centrul experienței trăite” (după Tangney și Dearing, 2002, 18).

În această perspectivă, rușinea apare ca urmare a „divizării selfului”, care devine concomitent agent și obiect al observării și dezaprobării. Cei care trăiesc sentimentul de rușine se simt rău, se tem că vor fi demascați, doresc să evadeze, să se ascundă și, la limită, să dispară („Îmi vine să intru în pământ de rușine”). Trăiești emoția de rușine nu neapărat doar în prezența altora care te observă. Aș spune, totuși, că ceilalți sunt virtual prezenți, în sensul că ar putea să cunoască „adevărata ta față”. Helen Block Lewis observă că, spre deosebire de rușine, emoția de vinovăție este mai puțin jenantă și nu atât de devastatoare, pentru că focalizarea este asupra unui comportament particular, care – așa cum se știe – rezultă din combinarea factorilor de personalitate și ai celor de context. Sentimentul de vinovăție implică o tensiune psihică, remușcări și regrete pentru faptele rele făcute.

Teoria lui Helen Block Lewis a primit suportul unui număr semnificativ de cercetări empirice calitative: studii de caz (Lindsay-Hartz, 1984; Lindsay-Hartz *et al.*, 1995), cercetări bazate pe analiza conținutului narațiunilor despre rușine și vinovăție (Ferguson *et al.*, 1990; Tangney, 1992;

Tangney *et al.*, 1994), pe observația participativă (Wallbott și Scherer, 1995 ; Wicker *et al.*, 1983) etc.

Sintetizând rezultatele acestor studii, June Price Tangney și Ronda L. Dearing (2002, 25) prezintă într-un tabel sinoptic

similaritățile și diferențele dintre emoțiile de rușine și de vinovăție (tabelul 2), conchizând că avem de-a face cu două experiențe afective distincte, ce diferă substanțial în dimensiunile cognitive, emoționale și motivaționale.

Tabelul 2. *Principalele similarități și diferențe între rușine și vinovăție*

Caracteristici similare		
<ul style="list-style-type: none"> • Ambele fac parte din clasa sentimentelor „morale”. • Ambele sunt „conștiință de sine”, emoții self-referențiale. • Ambele sunt sentimente negative. • Ambele implică atribuire de un fel sau altul. • Ambele sunt experiențe tipice în contexte interpersonale. • Întâmplările negative care generează atât rușinea, cât și vinovăția sunt foarte asemănătoare (implicând frecvent greșeli morale sau transgresarea normelor) 		
Dimensiunile principale în care rușinea și vinovăția diferă		
	Rușinea	Vinovăția
Focalizarea evaluării	pe self în întregul său : „ <i>Eu</i> am făcut acest lucru oribil”	comportament specific : „Eu <i>am făcut</i> acest lucru oribil”
Gradul de distres	în general, mai puternic decât în cazul vinovăției	în general, mai redus decât în cazul rușinii
Experiența fenomenologică	a te simți mic, fără valoare, fără putere	tensiune, remușcări, regrete
Operațiile selfului	selful este „divizat” : observă și este observat	selful rămâne unitar
Impactul asupra selfului	selful suferă o devalorizare globală	selful nu suferă o devalorizare globală
Centrarea față de alții	centrare pe evaluarea de către alții a selfului	centrare pe evaluarea de către alții a efectelor comportamentului
Procese de contracarare	anularea mintală a anumitor aspecte ale selfului	anularea mintală a anumitor aspecte ale comportamentului
Caracteristicile motivării	dorința de a se ascunde, de a evada, de a se răzbuna.	dorința de a se confesa, de a se scuza sau de a remedia consecințele

Sursă : după Tagney și Dearing, 2002, 25.

Consider că teoria „divizării selfului” propusă de Helen Block Lewis ar trebui corelată cu teoria „atribuirii” inițiată la jumătatea secolului trecut de către psihosociologul american Fritz Heider (vezi Moldoveanu, 2006, 205-215). În această perspectivă, rușinea s-ar datora „erorii de

autoatribuire”. Se cunoaște că „atribuirea în termeni de cauze impersonale sau personale, și în acest ultim caz, în termeni de intenție, reprezintă fenomene cotidiene care determină mare parte din înțelegerea și reacția noastră la mediul social” (Heider, 1958, 16).

Fritz Heider a remarcat tendința de a interpreta comportamentul altora mai ales prin prisma factorilor interni, dispoziționali. Tendința oamenilor de a supraestima rolul factorilor dispoziționali în controlul comportamentului și de a subevalua impactul factorilor situaționali a primit numele de „eroare de atribuire fundamentală” (Hewstone, 1995/1996, 72). Unii oameni sunt mai înclinați spre a-și autoatribui cauze interne comportamentelor lor, alții spre atribuirea de cauze externe, legate de contextul social concret. În cazul transgresării normelor de conduită, primii trăiesc un sentiment de rușine, ceilalți un sentiment de vinovăție. Această ipoteză ar merita să fie testată.

În primăvara anului 1990, Marie Gautheron a cerut unui număr de 90 de elevi dintr-o școală din Montreuil (Franța), din CM1 (*cours moyen 1*) și CM2 (*cours moyen 2*) – ceea ce corespunde în sistemul de învățământ din România clasei a IV-a și a V-a) – să arate ce înseamnă pentru ei „onoarea” și „rușinea”. La întrebarea din chestionar vizând rușinea, răspunsurile au fost mai diversificate decât răspunsurile la întrebarea „La ce te gândești când auzi cuvântul onoare?”. Marie Gautheron (1991/2003, 120) trage concluzia că la vârsta de 9-10 ani rușinea este mai familiară decât onoarea. Iată ce au răspuns copiii: „A-ți fi rușine înseamnă a pierde, a plânge, a te afla în fața întregii lumi”. „Rușinea este mai întâi «când sunt jignit», când «prin mine îmi sunt atacate» rasa și familia, când umilința «mă țintuiește în diferența mea» – slab, sărac, străin, mic, prost îmbrăcat, de condiție joasă sau împușit, bătut, contestat sau jignit”. Pe baza unor astfel de răspunsuri, cercetătoarea franceză generalizează: „rușinea convoacă toată gama emoțiilor care o însoțesc – rușinea de bătaie, de a-ți fi frică, rușinea de a-ți fi rușine sau de a fi făcut ceva rău, urma amară a ceea ce am fi dorit să nu fi făcut sau să nu fi fost, ca și neputința de a șterge toate acestea” (*ibidem*).

Fără a-și fi propus să testeze vreo ipoteză, cercetarea condusă de Marie Gautheron aduce, totuși, dovezi în sprijinul concepției

lui Helen Block Lewis despre centrarea pe self în geneza rușinii.

David Lester (1998) a găsit o corelație statistic semnificativă între scorul la scala rușinii și scorul la scala pentru măsurarea tendinței suicidare a bărbaților, dar nu și a femeilor. Scorurile la scala vinovăției nu corelează cu scorurile la scala tendinței suicidare nici la bărbați și nici la femei.

Rolul emoțiilor în viața socială

Comportamentul social al oamenilor nu poate fi explicat numai prin raționalitate. Douglas S. Massey (2002, 20) aduce în discuție câteva argumente greu de respins:

1. În evoluția omului, emoționalitatea precede raționalitatea. Strămoșii omului trăiau în comunități structurate pe baza emoțiilor cu mult timp înaintea dezvoltării facultăților intelectuale.

2. Abilitatea evaluării costurilor și beneficiilor acțiunilor ipotetice și utilizarea acestor evaluări pentru planificarea acțiunilor viitoare a apărut foarte târziu în evoluția omului. Noi avem echipamentul neurologic ce asigură operațiile mentale de numai trei la sută din timpul scurs de la apariția omului pe Pământ.

3. Din punct de vedere anatomic, omul există de 150.000 de ani; gândirea simbolică s-a dezvoltat timp de 100.000 de ani.

4. Timp de 45.000 de ani a trebuit ca să apară sistematizarea limbajului în scris, creându-se posibilitatea stocării externe a informației și apariția formelor inițiale de cultură rațională.

5. Chiar după inventarea scrisului, a trebuit să treacă 5.000 de ani pentru ca el să fie accesibil majorității oamenilor, oferindu-se posibilitatea apariției societății de masă bazată pe raționalitate.

6. Evoluția ne-a lăsat moștenire o structură cognitivă cu două tipuri de procesări – una emoțională și una rațională – puternic interconectate. Totuși, cogniția emoțională precede cogniția rațională în timp real și feedbackul celor două tipuri de procesări este dominat de creierul emoțional.

Aceste șase argumente îl conduc pe reputatul profesor de sociologie de la University of Pennsylvania la concluzia că deciziile, comportamentele umane și structura socială nu pot fi modelate numai ca funcții ale raționalității. În același sens, Douglas S. Massey spune textual: „Emoționalitatea rămâne o forță puternică și independentă în acțiunile umane, influențând percepțiile, colorând memoria, legând oamenii laolaltă prin atracție și reglând comportamentul lor prin vină, rușine și mândrie” (*ibidem*).

Elementul de noutate în abordarea psihosociologică a emoțiilor constă în tratarea lor ca variabile independente. Jack M. Barbalet (1998/2001) a contribuit cel mai semnificativ la demonstrarea faptului că emoțiile își au originea în relațiile sociale și în același timp sunt cauze, produc relații sociale și mișcări sociale.

„*Munca emoțională*” – *expansiunea ei în societățile moderne*. Pentru a evidenția rolul emoțiilor în viața socială, voi aduce în discuție emoțiile ca „forță de muncă”.

Oamenii muncesc preponderent fie cu brațele (munca manuală), fie cu intelectul (munca intelectuală), fie cu emoțiile (munca emoțională). Spre deosebire de munca manuală și cea intelectuală care sunt obiectivate în produse de natură fizică sau spirituală (obiecte, opere științifice etc.), munca emoțională este identificabilă prin efectele sale asupra altora. De exemplu, zâmbetul portarului de la un mare hotel sau al chelnerului de la un restaurant de lux, care se înclină umili, este de natură să producă clienților o emoție de satisfacție și mândrie.

Termenul de „muncă emoțională” (*emotion work*) a fost introdus în psihosociologie de către Arlie Russell Hochschild în 1979 și s-a răspândit după ce profesoara de sociologie de la University of California a publicat lucrarea *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling* (1983).

În introducerea la studiul „*Emotion work, feeling rules, and social structure*” – publicat inițial în *Journal of Sociology* și republicat apoi în prestigioase culegeri de studii de psihologie socială sociologică (de

exemplu, volumul editat de Ann Branaman, *Self and Society*, 2001) – Arlie Russell Hochschild (1979/2001, 138) atrăgea atenția că „Psihologia socială a suferit din cauza asumției tacite că emoțiile, pentru că par neordonate și necontrolate, nu sunt guvernate de reguli sociale. Pe de altă parte, regulile sociale păreau să se aplice numai comportamentelor și gândirii, rar și emoțiilor sau simțămintelor”.

Arlie Russell Hochschild (1979) consideră că munca emoțională constă în managementul emoțiilor, iar acesta presupune un efort, conștient sau nu, de a schimba simțăminte sau emoțiile în acord cu „regulile emoționale” stabilite social, cu o intensitate mai mare sau mai mică, pe o perioadă mai scurtă sau mai îndelungată, instantaneu sau lent. Alți specialiști definesc „munca emoțională” ca „un act de conformare la regulile de exprimare a emoțiilor” (Ekman, 1973), ca „o cerință afectivă” (Bulan *et al.*, 1997). Cerința afectivă în acord cu regulile emoționale impune exprimarea unor emoții, chiar dacă expresiile afișate nu corespund emoțiilor autentice ale indivizilor (Ashforth și Tomiuk, 2000, 184).

Numeroase ocupații, în special cele care includ comunicarea *face-to-face* (vânzător/vânzătoare, stewardesă/steward, secretară/secretar, chelner, portar, soră medicală etc.), au în fișa postului obligația de a se prezenta „corect emoțional” pentru a-i binedispune pe clienți sau pe șefi. Persoanele care practică astfel de meserii din sfera serviciilor își vând emoțiile pentru a aduce patronilor profit, ele alcătuiesc „proletariatul emoțional” (Macdonald și Sirianni, 1996, *apud* Fineman, 2000, 4). A trăi emoții la comandă este stresant și, în ultimă instanță, alienant. Discrepanța dintre emoțiile exprimate voluntar (prin mimică, gesturi, atingeri etc.) și simțămintele profunde poate genera confuzie identitară: „Cine sunt eu cu adevărat?” – se întreabă legitim proletarii emoționali.

Munca emoțională nu se restrânge doar la ocupațiile asociate cu statusuri sociale inferioare. Medicii, profesorii, psihoterapeuții, asistenții sociali, oamenii politici,

ofițerii de poliție, preoții prestează muncă emoțională. În societățile moderne s-a creat o piață a muncii emoționale extrem de dinamică. Se estimează că jumătate dintre joburi impun muncă emoțională și trei sferturi dintre joburile femeilor solicită managementul emoțiilor. Tipice pentru femei sunt situațiile stewardeselor și ale polițistelor: primele trebuie să își controleze emoțiile, să exprime în orice împrejurare emoții pozitive, chiar în cazul unor pericole iminente, iar polițistele, în exercițiul funcțiunii, să nu exprime nici o emoție.

Convenționalizarea emoțiilor, arată Arlie Russell Hochschild (1979/2001, 151), face ca acestea să dobândească în bună măsură caracteristicile bunurilor de larg consum sau proprietățile mărfurilor. Transformarea în marfă a emoțiilor (*commoditization of feeling*) nu este la fel de proeminentă în toate clasele sociale. (Autoarea citată înțelege prin „clasă socială” nu numai statusul ocupațional, veniturile, educația, dar și sarcina de a crea sau de a întreține anumite semnificații prin simțăminte, de exemplu, încrederea clienților într-o firmă sau instituție.)

Din punct de vedere psihosociologic s-ar putea pune o serie de întrebări: „Ce se întâmplă cu selful în situația managementului emoțiilor?”, „Care sunt expectațiile sociale față de proletarii emoționali de sex feminin?”, „Este morală comercializarea emoțiilor?” etc.

Rolul social al rușinii și vinovăției

În literatura de specialitate, așa cum observau Deborah F. Grenwald și David W. Harder (1998, 225), rușinea este prezentată cel mai adesea ca fiind o emoție negativă, patologică, ce implică o insuficiență sau o neadecvare comportamentală, care acompaniază și, probabil, produce inadaptația psihologică a indivizilor. Se pierde din vedere faptul că, în afara formei extreme, patologice, rușinea facilitează comportamentul individual și colectiv adaptativ:

„promovează decența (*fitness*) prin reglarea comportamentelor în domeniile identității de grup, legăturilor sociale și succesului în competițiile dure (*mating*)” (*ibidem*).

Deborah F. Grenwald și David W. Harder (1998, 229) consideră că există cel puțin patru tipuri de rușine, corespunzătoare unor arii comportamentale distincte și fundamentale pentru viața socială: conformarea, comportamentul prosocial, relațiile sexuale și statusul social/competiția pentru dobândirea unui status social cât mai înalt. Primele două tipuri de rușine influențează incluziunea indivizilor în grupurile sociale, iar ultimele două tipuri de rușine reglează succesul indivizilor în viața socială. Cei doi psihosociologi citați iau în considerare și variabilitatea individuală în ceea ce privește capacitatea înăscută și dobândită cultural de a resimți rușinea (*capacity to feel shame*). Supoziția că există mai multe tipuri de rușine după domeniul vieții sociale (comportamentele sociale) în care apare și se manifestă în diferite grade de intensitate, această emoție mi se pare nu numai inovatoare, dar și intelectual provocatoare.

În continuare mă voi referi doar la rolul rușinii în conformarea socială, domeniul vieții sociale în care această emoție este implicată cel mai mult – după cum susține Jack M. Barbalet (2001, 125) – încercând să arăt rolul rușinii în construirea opiniei publice.

Constituie un adevăr relevant de numeroase cercetări psihosociologice – începând cu experimentele lui Solomon Asch (1955) – că oamenii au tendința de a se conforma normelor de grup și că în funcție de gradul de conformare sunt sau nu acceptați ca membri ai grupului (Sherif și Sherif, 1964) și primesc recompense proporționale cu nivelul lor de integrare grupală și socială: sunt protejați și promovați, dobândesc un status superior. Teama de a fi excluși din grup îi face pe indivizi să evite violarea normelor sociale, anticipând emoția de rușine.

Pe baza acestor premise teoretice, sociologul Theodore Kemper (1978, 59-62, *apud* Barbalet, 2001, 122) a identificat patru

tipuri de rușine luând în considerare criteriile: a) factorii de influență (selful sau alții); b) autoimpunerea sau impunerea de către alții a standardelor (obligațiilor) care

exced statusul lor social. Din corelarea acestor criterii rezultă tipurile de rușine: 1) situațională; 2) agresivă; 3) narcisistă; 4) respectuoasă (tabelul 3).

Tabelul 3. *Tipologia socială a rușinii propusă de Th. Kemper, 1978*

Factorul de influență (Agency)		
	Selful (Self)	Alții (Other)
Neîndeplinirea obligațiilor impuse din exterior (External default)	1. Rușine situațională (Situational shame)	2. Rușine agresivă (Aggressive shame)
Neîndeplinirea obligațiilor impuse din interior (Internal default)	3. Rușine narcisistă (Narcissistic shame)	4. Rușine deferentă (Deferential shame)

Sursă: după Barbalet, 2001, 123

Când indivizii își asumă ei înșiși obligații ce depășesc statusul lor și nu le îndeplinesc resimt o emoție de rușine trăită diferit în funcție de natura factorilor de influență (agenții excesului de status). Există, după Theodore Kemper, o „rușine intrinsecă” (*introjected shame*) și o „rușine extrinsecă” (*extrojected shame*). Aceasta din urmă poate conduce la furie, agresivitate, ostilitate.

„Rușinea situațională” (1) pare a fi tipul de rușine cel mai frecvent întâlnit. Este situația în care o persoană se îndepărtează de idealul său. În astfel de cazuri, persoana resimte o emoție de jenă sau umilință. Ea poate recurge fie la o strategie de renunțare la statusul social care excede capacitățile sale de îndeplinire a obligațiilor autoasumate, fie o strategie de dublare a eforturilor pentru a recâștiga statusul inițial. Ambele strategii arată funcția rușinii de menținere a conformării sociale (Barbalet, 2001, 123).

Cu totul altfel stau lucrurile când obligațiile sunt impuse din exterior și când alții sunt responsabili de exces al statusului său. Atunci apare „rușinea agresivă” (2), care se exprimă printr-o furie, prin blamarea sau calomnierea celor care au expectanțe exagerate față de sine. Când obligațiile excedentare legate de status sunt impuse din interior (autoasumate) și factorul de influență

este propriul self, apare „emoția narcisistă” (3), specifică nu „oamenilor buni care se întâmplă să facă fapte rele” – ca în cazul „rușinii situaționale” –, ci „oamenilor insuficient de buni, care își supraestimează posibilitățile”. În fine, când agentul (factorul de influență) este reprezentat de alte persoane și standardele statusului sunt mult prea ridicat au fost autoimpuse, emerge „rușinea deferentă” (4).

În tipologia rușinii propusă de Theodore Kemper nu se ia în considerare faptul că alții, cei prin ochii cărora te privești, pot fi semnificativi sau nesemnificativi pentru persoanele care au transgresat normele sociale sau au dovedit abilități limitate în realizarea unor sarcini. Dacă luăm în considerare și acest aspect, ajungem la ceea ce eu am numit o „tipologie psihosociologică a rușinii” (tabelul 4).

Am păstrat eticheta tipurilor de rușine creată de sociologul american citat, dar am imaginat situațiile în care se găsesc astăzi cei ce poartă povara rușinii sau vinovăției de a fi făcut compromisuri în perioada comunistă. Aproape toți cei care au activat în domeniul științelor socioumane și au supraviețuit profesional au făcut compromisuri ideologice, poate și de altă natură...

Dintre cele patru câmpuri ale tabelului 4, cred că situația cea mai frecventă este cea a „rușinii agresive”: a simți cum ești văzut de alții ne semnificativi, în condițiile în care obligațiile în exces ale statusului au fost impuse din exterior.

Tabelul 4. *Tipologia psihosociologică a rușinii*

Factorul de influență din exterior		
	Alții semnificativi	Alții ne semnificativi
Neîndeplinirea obligațiilor impuse din exterior	1. Rușine situațională	2. Rușine agresivă
Neîndeplinirea obligațiilor impuse din interior	3. Rușine deferentă	4. Rușine narcisistă

Concret, au dreptul moral tinerii de azi să-i facă să se rușineze pe cei care au supraviețuit profesional în regimul ceaușist? Ce emoție poți resimți când fiii de securiști și de vechi activiști de partid cu funcții înalte te învinovătesc pentru că nu ai luptat împotriva comunismului, așa cum luptă ei acum, după un deceniu și jumătate de la prăbușirea regimului totalitar?

„Rușinea deferentă” (3) se întâlnește mai rar. Ți-ai fixat standarde prea înalte. De exemplu, să nu faci compromisuri. Nu le-ai atins. Alții semnificativi (cei care au reușit o asemenea performanță) te privesc. Nu poți decât să te rușinezi cu deferență. O astfel de emoție – după părerea mea – este de natură să contribuie la însănătoșirea vieții sociale în România.

Rușinea în emergența opiniei publice: teoria „spirala tăcerii modificată”

Consider că rușinea asociată domeniului conformării poate explica mai bine procesul construirii opiniei publice decât teama, conform teoriei „spirala tăcerii” propusă de Elisabeth Noelle-Neuman (1980/2004).

Teoria „spirala tăcerii” conține patru asumptii principale:

a) indivizii cu comportamente deviate sunt izolați de către societate;

b) indivizii tăriesc în permanență cu teama de a fi izolați;

c) teama de izolare îi determină pe oameni să evalueze conținutul opiniilor lor;

d) această teamă de izolare conduce la neexprimarea deschisă a opiniilor, la păstrarea secretă a lor.

Personal consider că „spirala tăcerii” are ca element central rușinea, nu teama. Teoria „spirala tăcerii modificată” pe care o propun s-ar putea rezuma astfel:

a) indivizii au o sensibilitate la rușine variată;

b) ei caută în permanență să cunoască opinia celorlalți;

c) când opinia lor este în mod real sau numai imaginat în dezacord cu opinia celorlalți, indivizii cu sensibilitate la rușine ridicată tind să se retragă, să se ascundă, să tacă – le este rușine.

d) indivizii cu sensibilitate la rușine scăzută, care au patternul cognitiv al „ignorantei pluraliste” – „un set de propoziții false despre lumea socială, dar care sunt social acceptate ca adevărate” (O’Gorman, 1986, 333) – își afirmă cu tărie propriile credințe și opinii.

e) astfel în spațiul public se exprimă din ce în ce mai puternic opinia lor, care va deveni „opinie publică”.

Ce s-a întâmplat în România după evenimentele din *decembrie '89* pare să susțină teoria „spirala tăcerii modificată”: ideologii ai comunismului, școliți la Moscova, au început imediat să dea lecții de democrație și foștii membri de rând ai PCR – mulți

dintre ei oameni cinstiți – tac rușinați ; foști șefi ai Securității ocupă paginile ziarelor și apar fără urmă de rușine în emisiunile TV, iar ofițerii de securitate și miliție care și-au făcut în mod legal datoria – atâția câți au fost – resimt, probabil, emoția de vinovăție ; vlăstarele familiilor de nomenclaturiști și securiști condamnă cu obstinație comunismul și orice orientare de stânga, iar fiii victimelor terorii comuniste, care de cele mai multe ori au status social modest, care nu au putere de control asupra resurselor și distribuției bunurilor și serviciilor, se ascund de rușine ; informatori ai securității cer „asanarea morală” a societății românești, iar cei care au fost înspăimântați de omniprezența „turnătorilor” se simt vinovați că au supraviețuit, acceptând regimul comunist. Din punctul meu de vedere, ei tac și pentru că au o sensibilitate la rușine ridicată și vinovăție. Nu-și pun întrebarea cine sunt cei care îi judecă.

Rușinea, structura socială și mișcările sociale

În același sens al reconceptualizărilor, rușinea legată de statusul social și de competiția pentru o poziție înaltă în ierarhia statusurilor ne ajută să înțelegem mai profund mecanismele vieții sociale. De ce în societatea românească de azi, înalt competitivă, nu se aude vocea celor care trăiesc în sărăcie, de ce mișcările reformiste, care promovează schimbări moderate în cadrul aceluiași sistem politic (de exemplu, feminismul, ecologismul sau nudismul) sunt atât de palide ? Un posibil răspuns ar fi legat de rușinea trăită de cei care au un status social inferior (Sennett și Cobb, 1972).

După evenimentele din *decembrie* '89 unor categorii de populație li s-a inculcat ideea că lipsa lor de putere economică, nepromovarea în ierarhia socială se datorează exclusiv caracteristicilor personale (deficit intelectual, inabilități manageriale, lipsa spiritului competitiv, incapacitate antreprenorială, mentalitate învechită etc.).

Resentimentele celor cu status social inferior se adună și pot lua forma unor mișcări sociale greu de controlat. Sigur, în afara componentei emoționale, intervin și alți factori (vezi teoria „mobilizării resurselor” propusă de John D. McCarthy și Mayer Zald, 1977), dar ignorarea relației dintre emoții, structură socială și mișcările sociale artificializează analiza vieții sociale.

Rușinea în procesele de socializare

Cercetări recente au evidențiat funcțiile pozitive ale emoțiilor disforice (caracterizate prin slăbirea interesului pentru viață, insatisfacție și dezamăgire), în rândul cărora se înscriu și rușinea, și vinovăția. În modalități specifice, cele două emoții contribuie la exercitarea controlului social asupra comportamentelor individuale și de grup.

Cercetările sociologice (Bernstein, 1971 ; Kohn, 1969, citați de Hochschild, 1979/2001, 152) au pus în evidență o diferență între modul în care părinții din clasa de mijloc își socializează copiii, comparativ cu cei din clasa muncitoare : părinții din clasa de mijloc tind să exercite controlul asupra copiilor făcând apel la simțăminte, exercitând „controlul emoțiilor”, în timp ce părinții din clasa muncitoare tind să-și controleze copiii în ceea ce privește comportamentul și consecințele comportamentelor indezirabile social, exercită „controlul comportamentelor”.

Concret, cei dintâi sancționează copiii când aceștia trăiesc emoții în discordanță cu regulile emoțiilor sau cu intențiile de a realiza comportamente care se abat de la normele sociale (ei spun „Nu-i frumos să gândești urât !” sau „Nu-i cuviincios să râzi de alții, să te bucuri de necazul altora, să te strâmbi, să scoți limba în semn de dispreț !”), spre deosebire de părinții din clasa muncitoare care își pedepsesc copiii pentru că au făcut lucruri nepermise (au înjurat, au furat lucruri din casă sau de la alții etc.). Arlie Russell Hochschild (1979/

2001, 152) trage concluzia că „această diferență de clasă în ceea ce privește socializarea înseamnă un grad diferit de antrenare pentru transformarea în marfă a emoțiilor (*commoditization of feeling*), fapt ce se repercutează discriminativ pe „piața muncii emoțiilor”, știind că prin socializare clasele sociale tind să se reproducă.

La nivel individual, rușinea conduce la evaluarea (descrierea, prezentarea, înfățișarea) unor comportamente ca fiind ineficace (Lewis, 1971), iar această evaluare protejează persoanele împotriva respingerii lor de către alții. Willem Martens (2005, 405) este de părere că rușinea contribuie la dezvoltarea unui nivel de conștiință mai înalt, în sensul că indivizii învață să prevină emoția rușinii, limitând la minimum comportamentele blamabile.

Educarea copiilor, tinerilor și adulților în sensul sensibilizării la rușine, al prevenirii emoțiilor negative în cazul comportamentelor viitoare ce transgresează normele și valorile sociale mi se pare a fi imperios necesară azi.

Având în vedere că anticiparea rușinii are un rol important în evitarea comportamentelor deviate (Macdonald, 1998, 41), să cultivăm în procesele de socializare dimensiunea funcțională a celor două emoții, pornind de la dictonul *Errare humanum est* (atribuit lui Lucius Aeneus Seneca). Să educăm copiii de la vârsta de 2-3 ani să prevadă emoțiile de rușine și vinovăție ce vor fi induse de comportamentele lor care

se abat de la normele morale sau care nu corespund abilităților lor. Pe adolescenți și pe tineri să-i ajutăm să înțeleagă diferența dintre „scenă” și „culise” – ca să folosesc terminologia lui Ervin Goffman –, iar pe adulți să-i ajutăm să conștientizeze „rușinea și vinovăția urmașilor”.

Încheiere

Ca cetățeni, să facem tot ce depinde de noi pentru armonizarea intereselor grupurilor, categoriilor și claselor sociale și pentru diminuarea inegalităților sociale, astfel ca România să se apropie, nu să se depărteze, de idealul social: „Numărul celor care au prea mult să fie foarte mic, iar al celor care au prea puțin să fie și mai mic”.

Ca educatori, în procesul de socializare a copiilor și tinerilor să nu facem discriminații pe baza apartenenței de clasă a părinților. În articolul întâi al *Declarației universale a drepturilor omului*, adoptată și proclamată de Adunarea Generală a O.N.U. la 10 decembrie 1948 se spune: „Toate ființele umane se nasc libere și egale în drepturi și în demnitate”.

Ca psihosociologi, să nu uităm în cercetările noastre că, înainte de a fi *sapiens*, *Homo* a fost *sentiens*, că omul contemporan este distinctiv de celelalte viețuitoare nu numai prin rațiune, ci și prin afectivitate.

Note

1. În acest context, folosesc cu același înțeles termenii de „afect” și „emoție”. De cele mai multe ori, în literatura anglo-saxonă termenul *emotions* (lat. *emovere*) este utilizat ca un „concept-umbrelă”, intrinsec *fuzzy*, echivalent semantic cu cele de *feeling* și *affect*. Sunt însă autori renumiți care cer utilizarea mai selectivă a conceptelor din domeniu (Damasio, 1994/2005; Ekman și Davidson, 1995). Se face astfel distincție între *emotion* și *sentiments* sau între *emotion episode* (stare psihică de scurtă durată, pe care indivizii o conștientizează și despre care se poate relata, având durata de 0,5 până la 4 secunde), *mood* (stare psihică ce poate dura ore, zile sau săptămâni, emoție cu intensitate scăzută), *emotional disorders* (sindrom psihiatric: depresie, manie, anxietate etc.) și *dispositions* (ca trăsături de personalitate, ca tendințe spre o anumită emoție, ce rămân relativ constante de-a lungul vieții). Pentru mai multe detalii a se vedea *Understanding Emotions* de Keith Oatley și Jennifer M. Jenkins (1996, 124-128).

Pentru că abordarea științifică a oricărui fenomen impune o definiție formală a obiectului de studiu, am preluat definiția emoțiilor propusă de W. Gerrod Parrott în *The Blackwell Encyclopedia of Social Psychology* (1995/1996, 198): „Emoțiile sunt reacții valenced la evenimentele semnificative pentru persoane, incluzând reacții fiziologice, comportamentale, cognitive și experiențe subiective (*feeling*) de plăcere sau neplăcere”.

2. William McDougal folosește termenul de *sentiments*, nu pe cel de *emotions*.

Bibliografie

- Ashforth, Blake E. și Tomiuk, Marc A. (2000). Emotional labour and autenticity : views from service agents. În S. Fineman (ed.). *Emotion in Organizations* (184-203). Londra : Sage Publications Ltd.
- Barbalet, Jack M. [1998](2001). *Emotion, Social Theory, and Social Structure. A Macrosociological Approach*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Benedict, Ruth. (1946). *The Chrysanthemum and the Sword : Patterns of Japanese Culture*. Boston : Houghton Mifflin.
- Branscombe, Nyla R. și Doosje, Bertjan (eds.). (2004). *Collective Guilt. International Perspectives*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Britt, Lory și Heise, David. (2000). From shame to pride in identity politics. În S. Stryker, T.J. Owens și R.W. White (eds.). *Self, Identity, and Social Movements* (252-270). Minneapolis : University of Minnesota Press.
- Broucek, Francis. (1991). *Shame and Self*. New York : Guilford.
- Cosnier, Jacques. [1994](2002). *Introducere în psihologia emoțiilor și a sentimentelor*. Iași : Editura Polirom (*Psychologie des émotions et sentiments*. Paris : Editions Retz. Trad. rom. E. Galan).
- Creighton, Millie R. (1990). Revisiting shame and guilt cultures : A forty-year pilgrimage. *Ethos*, 18, 3, 279-307.
- Darwin, Charles. [1872](1967). *Expresia emoțiilor la om și animale*. București : Editura Academiei (*The Expression of the Emotions in Man and Animals*, Londra : J. Murray. Trad. rom. E. Margulius).
- Davitz, Joel R. (1969). *The Language of Emotion*. New York : Academic Press.
- Doi, Takeo. (1973). *The Anatomy of Dependence*. Tokyo : Kodansha (trad. engl. J. Bester).
- Damasio, Antonio R. [1994](2004). *Eroarea lui Descartes. Emoțiile, rațiunea și creierul uman*. București : Editura Humanitas (*Descartes'Error. Emotion, Reason, and the Human Brain*. New York : A Grosset/Putnam Book. Trad. rom. I. Tănăsescu)
- Dramer, Kai. (1981). Can the anthropological distinction between guilt cultures and shame cultures contribute to understanding of Japanese morality? Proceedings from First Nordic Symposium in Japonology. *Occasional Papers*, nr. 3. Oslo : University of Oslo Representralen.
- Ekman, Paul. (1992). An argument for basic emotions. *Cognition and Emotion*, 6, 169-200.
- Ekman, Paul (ed.). (1973). *Darwin and Facial Expression*. New York : Academic Press.
- Ekman, Paul și Friesen, Wallace V. (1971). Constants across cultures in the face and emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 17, 124-129.
- Ekman, Paul și Friesen, Wallace V. (1975). *Unmasking the Face : A Guide to Recognizing Emotions from Facial Clues*. Oxford : Prentice-Hall.
- Ekman, Paul și Davidson, R.J. (1995). *The Nature of Emotion : Fundamental Questions*. New York : Oxford University Press.
- Ekman, Paul și Rosenberg, Erika [1997] (2005). *What the Face Reveals : Basic and Applied Studies of Spontaneous Expression Using the Facial Action Coding System (FACS)* (ediția a II-a). New York : Oxford University Press.
- Elias, Norbert. [1939](2002). *Procesul civilizației. Cercetări sociogenetice și psihogenetice*. Iași : Editura Polirom (*Über der Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Frankfurt am Main : Suhrkamp Taschenbuch Verlag. Trad. rom. M.-M. Aldea).

- Epstein, Seymour. (1984). Controversial issues in emotion theory. În P. Shaver (ed.). *Review of Personality and Social Psychology* (64-88). Beverly Hills, CA : Sage.
- Farr, R.M. (1996). *The Roots of Modern Social Psychology. 1872-1954*. Oxford, UK : Blackwell Publishers Ltd.
- Gautheron, Marie. [1991](2003). Povești ale onoarei și ale rușinii în CM1. În M. Gautheron (coord.). *Onoarea. Imagine de sine și sau dar de sine : un ideal echivoc*. București : Editura Trei (*L'Honneur. Image de soi ou don de soi : un idéal équivoque*. Paris : Éditions Autrement. Trad. rom. M. Jităreanu).
- Ghem, T.L. și Scherer, K.R. (1988). Relating situation evaluation to emotion differentiation : Nonnumeric analysis of cross-cultural questionnaire data. În K.R. Scherer (ed.). *Facets of Emotion : Recent Research*. Hillsdale, NJ : Erlbaum, 61-77.
- Gilbert, Paul. (1998). What is shame? În P. Gilbert și B. Andrews. *Shame. Interpersonal Behavior, Psychopathology, and Culture* (3-38). New York : Oxford University Press.
- Goffman, Erving. (1967). *Interaction Ritual*. New York : Anchor.
- Grenwald, Deborah F. și Harder, David W. (1998). Domains of shame. Evolutionary, cultural, and psychotherapeutic aspects. În P. Gilbert și B. Andrews (eds.). *Shame. Interpersonal Behavior, Psychopathology, and Culture*. New York : Oxford University Press, 225-245.
- Heider, Fritz. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York : John Wiley & Sons.
- Hewstone, Mils. [1995](1996). Attributional bias. În A.S.R. Manstead și M. Hewstone (eds.). *The Blackwell Encyclopedia of Social Psychology*. Oxford, UK : Blackwell Publishers Ltd., 71-76.
- Hochschild, Arlie Russell. [1979](2001). Emotion work, feeling rules, and social structure. În A. Branaman (ed.). *Self and Society*. Oxford : Blackwell Publishers Inc., 138-156.
- Hochschild, Arlie Russell. (1983). *The Managed Heart : Commercialization of Human Feeling*. Berkeley : University of California Press.
- Izard, Carroll E. [1977] (1992). *Human Emotions* (ediția a II-a). New York : Plenum Press.
- Jderu, Gabriel. (2006). *Raport de cercetare* (nepublicat).
- Johnson, R.C. et al. (1987). Guilt, shame, and adjustment in three cultures. *Personality and Individual Differences*, 8, 357-364.
- Kemper, Theodore D. (1978). *A Social Interactional Theory of Emotions*. New York : Wiley.
- Kemper, Theodore D. (1990). Social relations and emotions : A structural approach. În T.D. Kemper (ed.). *Research Agendas in the Sociology of Emotions*. Albany : State University of New York Press, 207-237.
- Kovecses, Zoltan. (1990). *Emotion Concepts*. New York : Springer-Verlag.
- Kuper, Adam și Kuper, Jessica. [1984](2004). *The Social Science Encyclopedia* (ediția a III-a, vol. 1). Londra : Routledge.
- Lange, Carl. [1885] (1922). *The Emotions*. Baltimore : Williams și Wilkins.
- Lester, David, (1998). The association of shame and guilt with suicidality. *The Journal of Social Psychology*, 138, 4, 535-536.
- Lewis, Helen Block, (1971), *Shame and Guilt in Neurosis*. New York : International Universities Press.
- Lewis, Michael, (1995), Embarrassment : The emotion of self exposure and embarrassment. În J.P. Tangney și K.W. Fischer (eds.). *Self-Conscious Emotions : The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment and Pride* (198-218). New York : Guilford Press.
- Lewis, Michael. (1998). Shame and stigma. În P. Gilbert și B. Andrews. *Shame. Interpersonal Behavior, Psychopathology, and Culture*. New York : Oxford University Press, 126-140.
- Lynd, Helen. (1958). *On Shame and the Search for Identity*. New York : Harcourt Brace.
- Macdonald, C.L. și Sirianni, C. (1996). *Working in the Service Economy*. Philadelphia : Temple University Press.
- Macdonald, James. (1989). Disclosure shame. În P. Gilbert și B. Andrews. *Shame. Interpersonal Behavior, Psychopathology, and Culture*. New York : Oxford University Press, 141-160.
- Marschall, Thomas H. [1938](1973). The nature of class conflict. În *Class, Citizenship and Social Development*. Westport, Conn. : Greenwood Press, 164-173.

- Martens, Willem. (2005). A multicomponential model of shame. *Journal for Theory of Social Behavior*, 35, 4, 399-411.
- Massey, Douglas S. (2002). A brief history of human society : The origin and role of emotion in social life. *American Sociological Review*, 67, 1-29.
- McCarthy, John D. și Zald, Mayer. (1977). Resource mobilization and social movements : A partial theory. *American Journal of Sociology*, 82, 1212-1241.
- McDougall, William. (1908). *Social Psychology*. Londra : Methuen & Co.
- Moldoveanu, Andreea. (2006). Fenomenul atribuirii. În S. Chelcea (coord.). *Psihosociologie. Teorie și aplicații*. București : Editura Economică, 205-215.
- Munteanu, Eugen și Munteanu, Lucia-Gabriela. (1996). *Aeterna latinitas*. Iași : Editura Polirom.
- Nathanson, Dod L. (1987). The shame/pride axis. În H.B. Lewis (ed.). *The Role of Shame in Symptom Formation*. Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum.
- Noelle-Neuman, Elisabeth. [1984](2004). *Spirala tăcerii. Opinia publică – învelișul nostru social*. București : Editura Comunicare.ro (*Die Schweigespirale. Öffentliche Meinung – unsere soziale Haut*. München : Langen Muller. Trad. rom. V. Cucu-Oancea).
- Oatley, Keith și Jenkins, Jennifer M. (1996). *Understanding Emotions*. Cambridge, MA : Blackwell Publishers.
- O’Gorman, Hubert J. (1986). The discovery of pluralistic ignorance. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 22, 333-337.
- Parrott, Gerrod W. [1995](1996). Emotional experience. În A.S.R. Manstead și M. Hewstone (eds.). *The Blackwell Encyclopedia of Social Psychology*. Oxford, UK : Blackwell Publishers Ltd., 198-203.
- Parrott, Gerrod W. [1995](1996). Guilt and shame. În A.S.R. Manstead și M. Hewstone (eds.). *The Blackwell Encyclopedia of Social Psychology*. Oxford, UK : Blackwell Publishers Ltd., 284.
- Pavelcu, Vasile. [1936](1999). Funcția afectivității. În V. Pavelcu. *Elogiul prostiei. Psihologie aplicată la viața cotidiană* (167-184). Iași : Editura Polirom.
- Plutchik, Robert. (1962). *The Emotion. Fact, Theories, and A New Model*. New York : Random House.
- Plutchik, Robert. (1980). *Emotion : A Psychoevolutionay Synthesis*. New York : Harper and Row.
- Plutchik, Robert. (2002). *Emotions and Life : Perspectives from Psychology, Biology, and Evolution*. Washington, DC : American Psychological Association.
- Scheff, Thomas J. (1988). Shame and conformity : The defence-emotion system. *American Sociological Review*, 53, 3, 395-406.
- Scheff, Thomas J. (1990). Socialization of emotions : Pride and shame as causal agents : An affect control model. În Th. D. Kemper (ed.) *Research Agendas in the Sociology of Emotion*. Albany : State University of New York Press, 281-304.
- Scheff, Thomas J. (2000) Shame and the social bond : A sociological theory. *Sociological Theory*, 18, 1, 84-99.
- Scheff, Thomas J. (2003). Shame and self in society. *Symbolic Interaction*, 26, 239-262.
- Scheff, Thomas J. și Retzinger, Suzanne. (1991). *Violence and Emotions*. Lexington, Mass : Lexington Books.
- Sennett, Richard și Cobb, Jonathan. (1972). *The Hidden Injuries of Class*. New York : Vintage Books.
- Steven, Gordon L. (1981). The Sociology of Sentiments and Emotion. În M. Rosenberg și R.H. Turner (eds.). *Social Psychology. Sociological Perspectives*. New York : Basic Books, Inc., 562-592.
- Tangney, Price June. (1990). Assessing individual differences in proneness to shame and guilt. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 102-111.
- Tangney, Price June. (1991). Moral affect : The good, the bad, and the ugly. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 598-607.
- Tangney, Price June și Dearing, Ronda L. (2002). *Shame and Guilt*. New York : The Guilford Press.
- Taylor, Gabriele. (1985). *Pride, Shame, and Guilt*. Oxford : Clarndon Press.

- Teodorescu, Cristian. (2006). Vina morală și vina legală. *Le Monde Diplomatique*, 1, 6, 1.
- Tiedens, Larissa Z. și Leach, Colin Wayne (eds.). (2004). *The Social Life of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tomkins, Silvan S. (1963). Shame. În D.L. Nathanson (ed.). *The Many Faces of Shame* (133-161). New York: Guilford Press.
- Turner, Jonathan H. (1990). Toward a general sociological theory of emotion. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 29, 132-162.
- Turner, Jonathan H. și Stets, Jean E. (2005). *The Sociology of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weiner, B. (1993). On sin versus sickness: A theory of perceived responsibility and social motivation. *American Psychologist*, 48, 9, 957-965.
- Wood, Julia T. (2004). *Interpersonal Communication. Everyday Encounters*. Belmont, CA: Wadsworth/ Thomson Learning.

Abstract

In this article I present some aspects of social life in Romania which support the thesis that emotions are socially determined. I will present theoretical and empirical proofs that shame and guilt are distinct social emotions, organically intertwined. I advance a "psycho-sociological typology of shame" and I support the reconceptualization of "spiral of silence theory". I also mention the alienation of "emotional proletariat" in modern societies. Based on the axiom that prior to being sapiens, homo was sentiens and also on the fact that in real time emotions are primordial, I formulate several suggestions for the future research of social life and action.

Primit la redacție: februarie 2007